

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

4

Liaudis virsta tauta

BALTOJI VARNELĖ

Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius
Antanas Kulakauskas
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka
Antanas Tyla

Recenzavo ist. m. dr. Vytautas Žalys
Knygą parengti talkino: Vytautas Jogėla, Saulius
Pivoras, Vladas Sirutavičius, Giedrius Subačius,
Raimundas Lopata

Redaktorius Gytis Vaškelis

Dailininkas Saulius Motieka

Turinys

I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	7
<i>Antanas Tyla</i>	
Lietuvos valstiečių istorijos (1795-1861 m.) bruožai	7
<i>Saulius Žukas</i>	
Apie Pypkininkus	103
<i>Saulius Sužiedėlis</i>	
Kalba ir socialinė klasė pietvakarių Lietuvoje iki 1864 metų	119
<i>Giedrius Subačius</i>	
Simono Daukanto Didžiojo lenkų—lietuvių kalbų žodyno naujadarai: individuali žodžių daryba.	135
<i>Vytautas Berenis</i>	
Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskio metamorfozės	217
<i>Egidijus Aleksandravičius</i>	
Atgimimo istorijos slenksčiai	235
<i>Thomas A. Michalskis</i>	
The National Consciousness among Lithuanian Emigrants to the United States at the Ending of the 19th and Early 20-th Century	251
<i>Tomas A. Michalskis</i>	
Lietuvių atgimimo psichologija Amerikoje tarp senųjų emigrantų XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje. Bendra apžvalga	265
<i>Egidijus Motieka</i>	
Nuo Lietuvių suvažiavimo Vilniuje iki Didžiojo Vilniaus seimo: Istoriografinė suvažiavimo pavadinimo analizė	267
<i>Sigitas Jegelevičius</i>	
Plėšikai ar kovotojai?	327
II. DISKUSIJA	339
<i>Saulius Pivoras</i>	
Lietuvių ir latvių valstiečių mentaliteto tautiški profiliai XIX a. pirmojoje pusėje	339
<i>Leonas Mulevičius</i>	
Valstiečių savimonė kaip istorijos mokslo objektas	363

<i>Ingė Lukšaitė</i>	383
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tezės diskusijai: Viduramžiai ir ankstyvieji naujieji laikai	391
<i>Algirdas Narbutas</i>	
Valstiečių tautinės–pilietinės savimonės klausimu	397
III. RECENZIJOS	407
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tautinė, luominė ir valstybinė savimonė viduramžiais.	
Tyrinėjimo problemos	407
<i>Vladas Sirutavičius</i>	
"Liaudis virsta tauta" - E.Vėberio paradigma	419
<i>Česlovas Laurinavičius</i>	
Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai "Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893-1914 m."	437
IV PUBLIKACIJOS	449
<i>Zita Medišauskienė</i>	
Carinės valdžios sumanymas leisti liaudžiai skirtą žurnalą rusų ir žemaičių kalbomis XIX a. 7-ajame dešimtmetyje	449
<i>Antanas Kulakauskas</i>	
Penki 1882-1883 m. Rytų Lietuvos valstiečių kolektyviniai prašymai dėl lietuvių spaudos lotyniškuoju raidynu leidimo	479
<i>Juozas Tumas</i>	
Mūsų liaudis ir jos šviesuomenė Didžiojo Vilniaus seimo laiku. (Parengė E.Motieka)	491
STUDIA HISTORII ODRODZENIA LITEWSKIEGO	
RESUME	507
STUDIES OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN REVIVAL. SUMMARY	521
STUDIEN ZUR GESCHICHTE DER LITAUISCHEN WIEDERGEURT. KURZFASSUNG	535
ASMENVARDŽIAI	551
VIETOVARŽIAI	571

II. DISKUSIJA

"Lietuvių atgimimo istorijos studijų" redakcinė kolegija surengė neakivaizdinę diskusiją klausimu:

Ar turėjo lietuvių valstiečiai tautinę ir pilietinę savimonę: kada, kaip, kodėl?

Kolegijos nariai mano, jog ši problema tebėra aktuali ne tik Lietuvos, bet ir Vidurio, net ir Vakarų Europos istoriografijai, kur pilietinės visuomenės, tautinės ideologijos klausimai turi žymiai gilesnes tyrinėjimų tradicijas. Galbūt ši diskusija, nors bendrais bruožais, padės nušviesti problemos tyrinėjimų būklę, prisidės prie pačios problemos supratimo, pagelbės formuluoti naujus tyrimo uždavinius ir aktyvins mokslinę mintį.

Saulius Pivoras

LIETUVIŲ IR LATVIŲ VALSTIEČIŲ MENTALITETO TAUTIŠKI PROFILIAI XIX A. PIRMOJOJE PUSĖJE

Ivadas

Profiliai - tai visada tik aiškių kontūrų brėžimo pradžia, dar pakankamai tamsūs ir išskydę šešėliai. Bet tai jau ir ne nepermatoma, be žvaigždžių šviesos, nakties tamsa. Profiliai visada tam tikroje šviesoje. Kokia gi šviesa pažadina tautiškus profilius valstiečių mentaliteto erdvėje, arba kitais žodžiais tariant, kokios šios profiliacijos tendencijos ir veiksniai?

Tiesą sakant, mentalitetas visada nėra chaotiška tamsa, bet jo profiliai, kontūrai ar figūros laikas nuo laiko kinta. Aišku, ne taip greitai, kaip įvairūs visuomeniniai-politiniai įvykiai. Bet vis dėlto profiliacija iš tikrųjų yra

transprofiliacija. Todėl reikia bent minimaliai žinoti senuosius mentaliteto bruožus, norint pasekti jų kaitą, atskleisti naujų štrichų.

Objektyvumo intencija norime palyginti lietuvių ir latvių valstiečius, išaiškinant jų mentaliteto identiškumą ir atskleidžiant veiksnius, kurie darė skirtingą įtaką. Tiesą sakant, tik lyginant ir įmanoma individualizuoti bei konkretizuoti tam tikrą reiškinį. Kodėl būtent latvių valstiečiai parenkami palyginimui? Jie buvo etnogenetiškai artimiausi lietuviams. Artimumas, besireiškiantis per giminingą geofizinę, gal ir geospiritualinę aplinką, išsilaiškė šimtmečiais dėl luominės santvarkos, kuri konservavo valstiečių gyvenimo būdo ir mąstymo uždaramą. Šis artimumas yra tarsi bendrasis lyginimo vardiklis.

Tautiški profiliai reiškia, kad mentalitetas orientuotas į tautiškumą. Lyg ir savaime suprantamas dalykas, juk ir XIX a. lietuvių (latvių) valstiečiai buvo lietuviai (latviai) ar bent jau lietuviškai (latviškai) kalbantys. Bet nelabai aišku, kas yra tas mentaliteto tautiškumas?

1989 m. išėjo knyga "Tautinis mentalitetas". Joje tvirtinama: "Antroji tautos savimonės išraiška feodalizmo laikotarpiu buvo didžiosios tautos dalies - Lietuvos valstiečių - savimonė. Jie sergėjo brangiausias tautos vertybes: kalbą ir papročius, gausino tautosakos lobyną. Privilegijuotajai tautos daliai prarandant tautinį savitumą, jį išsaugojo valstiečiai, niekad nesijautę esą "lenkiškieji lietuviai" [36,26]. Kalbama apie XIX a. valstiečius, jų tautinę savimonę. Aš suabejočiau tokios buvimu ir norėčiau paklausti, o kas gi kėsinosi iš valstiečių atimti tas brangiausias tautos vertybes, kurias jie taip uoliai ir įnirtingai saugojo? Pasirinktąjį temai savo tematika ir problematika artimiausia yra V.Kavolio knyga "Sąmoningumo trajektorijos" [27] ir E.Aleksandravičiaus straipsnis "Tautos samprata ir pilietinės savimonės raida Lietuvoje" [17]. Tautiniai aspektai V.Kavoliui reikšmingi tiek, kiek jie yra sąmoningai suvokiami, kiek yra sąmoningumo organizacija. Be to, "pagrindinis sąmoningumo trajektorijų dėmesys priklauso laikotarpiui nuo Aušros pasirodymo 1883 m." [27,10]. V.Kavolio šaltiniai daugiausia yra literatūriniai tekstai, kurie, beje, geriausiai

atskleidžia inteligentijos pažiūras. E.Aleksandravičius schematiškai aptaria "tautos" ir "valstybės" sąvokų sklaidą, daugiausia elito (tiek kilmės, tiek ir intelekto) sąmonėje, o kiek tų sąvokų kaita ar pats jų prasiveržimas lietė valstiečius ir kokią jų reakciją sukėlė, pastebima labai fragmentiškai. Naujai informacijai pasirinktos temos aspektu gauti darbe panaudoti M.Jučo [24], J.Jurginio [25,26], B.Dundulio [18,19] tyrimai, kiek jie analizuoja socialinę valstiečių būklę XIX a. pirmojoje pusėje. Naudotasi ir daugiausia žinių apie XIX a. pirmosios pusės valstiečius Lietuvoje suteikiančiu apibendrinamuoju darbu "Lietuvos valstiečiai XIX a." [29]. M.Lukšienės darbai apie švietimą [30,31] atskleidžia ir kai kurias valstiečių mentaliteto, jų sociokultūrinės padėties XIX a. pirmojoje pusėje ypatybes.

Latvijos XIX a. pirmosios pusės valstiečių gyvenimas analizuojamas Ž.Unamo (Unams) "Rusų laikai Latvijoje" [40], F.Zalyčio (Zalitis) "Latvijos istorijoje" [41], P.Dreimanio (Dreimanis) straipsnyje "Latvių tautinio pabudimo pirmpradis XVIII a. antrojoje pusėje" [39].

Panaudota pluoštas šaltinių. Pirma, tai literatūriniai S.Daukanto [1], J.A.Pabrėžos [5], Žemaitės [7] tekstai, "Giesmė muzikėlio" [2], K.Lukausko pamokslai [6], taip pat V.Gadono (W.Gadon) eilėraštis [11]. J.Goštauto "Ponu teisėjaičiu" remtasi pagal ištraukas Lietuvos istorijos šaltiniuose [3]. Antra šaltinių grupelė būtų amžininkų atsiminimai, valstiečių padėties aprašymai ir vertinimai. Tai I.Lachnickio (Lachnicki) [14], O.Korvino-Milevskio (Korwin-Milewski) [13], M.Handelsmano (Handelsman) [12] knygos, F.Vrotnovskio (Wrotnowski) atsiminimų rinkinys [15]. Ir trečia šaltinių grupė - dokumentai, prie kurių galima priskirti "Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčus su dvarų valdytojais" [4] bei 1794 m. balandžio 30 d. atsišaukimą [8].

1. Trejybė: sąmonė - savimone - mentalitetas

"Mentalitetas" šiais laikais yra populiarus ir madingas žodis, kaip kažkada "suverenitetas" ar "paritetas". Sino-nimiškai dar vartojamas žodis "sąmonė". Pridėjus "savimone"

bus jau ir visa trejybė. Ir visus tris žodžius mėgstama derinti su žodžiu "tautinis". Bet mados praeina ir tenka aiškintis, kas yra kas, nes painiavos yra ne tik kasdieninėje kalboje, bet ir istorijos mokslo terminologijoje. Labiausiai pripainiojo tarybinė istoriografija [28], kuriai kažkada šie terminai apskritai buvo nepageidaujamas prasimanymas ar kontrrevoliucinė diversija. Norint korektiškai ir kiek įmanoma tiksliau vartoti šias sąvokas, reiktų tikslinti filosofinę "sąmonės - savimonės" vartoseną. Anot M. Heidegerio, sąmonė yra pirmapradis būties suprantamumas žmogui, išplaukiantis iš paties žmogaus buvimo pasaulyje fakto. Jis yra bet kokio pažintinio veiksmo prielaida [34,61]. Savimonė šiuolaikinėje hermeneutinėje filosofijoje suprantama ne kaip tiesioginė sąmonės savivžina, kadangi sąmonė nėra duotybė, nėra pati sau duota tiesiogiai. Todėl ji ir nėra, kaip koks daiktas ar objektas, tiesiogiai pažįstama [34,63].

Savimonė - tai sąmonės bandymas susidaryti savęs pačios vaizdinį, panašiai kaip ir mūsų pastangos pažinti save. Tuo pačiu galime sakyti, tai tarsi to pradinio būties artikuliavimo prielaidų peržiūrėjimas. Kadangi sąmonės konstruktų sfera yra tikrasis sąmonės pasaulis, tai bandymas apmąstyti jį ir yra savimonė kaip tam tikra sąmonės forma. Tai visiškai skirtingas aktas nuo pirminio būties artikuliavimo, nes čia sąmonė tarsi suabejoja pati savimi. Painiavą kėlė ir tebekelia iš G.Hėgelio filosofijos išlikęs recidyvas, kad tikroji sąmonės forma yra neasmeninė sąmonė, dvasios arba vienio sąmonė. Tada asmeninė sąmonė lieka tik išvestiniu ir nesavarankišku dydžiu. Tokia pažiūra ryškėja ir A.Uždavinio šiandieniniuose "išvedžiojimuose" apie "visatos sąmonę", "pasaulinės sielos dimensiją", kurios siejamos su tauta [37,48]. Apskritai gana išraiškingi yra ir baltofundamentalistų bandymai suteikti tautai metafizinę dimensiją.

Netgi gana rimtas rusų etnologas V.Kozlovas neišvengia painiavos teigdamas: "Etninė (nacionalinė) savimonė gali turėti stiprų atgalinį poveikį jį pagimdžiusiems faktoriams" [49,31]. Susidaro išpūdis, tarsi savimonė - tai kažkoks nežmogiškas fantomas, pakibęs ore, be to, dar ne vienas,

gimdomas kažkokių neapibrėžtų "faktorijų". Teiginys, kad "savimonė reiškiasi stichiškai arba sąmoningai: galima bendrauti gimtąja kalba vien tik dėl to, kad kitos nėmokama, bet galima ir supratus, kad jos išsižadėjimas gresia asimiliacija" [20,78], yra netikslus. Kaip gali aukščiausia sąmoningumo forma reikštis stichiškai? Nekorektiška būtų sakyti ir "platinama nacionalinė savimonė" [32,6]. Galbūt ją dar galima pažadinti, bet platinti, kaip kažkokius Raudonojo kryžiaus draugijos filatelinis ženklus vargu ar įmanoma. Pasakymas "nacionalinės savimonės jausmas" [51,40] taip pat kelia abejonių, nes šitaip savimonė redukuojama į jausmą. Gyvūnai irgi turi jausmus, bet bendrumo jų jausmai nefiksuoja, t.y. jie nesuvokia savo priklausymo tam tikrai, sakysim, rūšiai. Ar toks pasakymas reiškia, kad yra kažkoks daiktas - nacionalinė savimonė - kuri gali būti jaučiama?

Neseniai pasirodė dar vienas terminas: "tautinis instinktas" [38, 206]. Bet juk tauta nėra kažkoks gyvūnas, kuriam galima taikyti biologines sąvokas. Aišku, galbūt galime priimti šiuos posakius kaip metaforas, bet blogai, kai metaforos pradedamos nebeskirti nuo realybės ir pačios tampa vienintelėmis realijomis.

Reiktų dar pridurti, kad kai kur geriau tiktų vartoti sąvokas: "tautinė savižina" ar "tautinė savivoka". O kaip mes galime kalbėti apie tautinę sąmonę, jeigu sąmonė yra tikrai individuali? Bet, kaip jau buvo minėta, sąmonė nėra duota tiesiogiai, mes matome tik jos veiklos išraiškas, pavidalus ir išsikūnijimus. O juos gali perimti visi tautos nariai. Tada tautinė sąmonė būtų objektyvuota asmeninės sąmonės išraiška.

Trikdantis terminas yra "tautinė savimonė", nes tauta tiesiogiai neturi savimonės. Tik asmeninė savimonė yra ir tautinė savimonė, arba, tiksliau pasakius, tik per asmens savimonę tegali reikštis tautos savimonė. Sąmonę sąlygiškai galima apibūdinti kaip daugiau pasyvią, o savimonę kaip aktyvią. Valstietis vargu ar galėjo turėti savimonę, kadangi jis dar nelabai buvo išsiskyres iš anonimiškumo stichijos, priklausomas nuo pono (t.y. valdiny), nelabai buvo ir asmeniu. Savimonė implikuoja

atsakomybę. O už valstietį atsakė jo ponas, atsakomybės sąvoka jam dar nebuvo aktuali. "Etninė savimonė" veikiausiai irgi yra tik nesusipratimas, išplaukiantis iš tos sąvokų painiavos.

Sąmonės veiklos apraiškos gali objektyvizuotis. Sisteminės tos objektyvizacijos formos yra filosofija, mokslas, menas ir pan. Bet be sisteminių formų kasdieniniame gyvenime, ypač kai oficialioji (rašto) kultūra buvo prieinama tik nedaugeliui, sąmonė objektyvizuojasi kaip tam tikra socio-kultūrinė visuma, kurioje sistemiškumo momentas yra amorfiškesnis. Toks kasdieniškas mąstysenos ir jausenos, pasaulio artikuliavimo būdas ir vadinamas mentalitetu istorinėje antropologijoje, įtakingiausioje šio meto istoriografijos kryptyje.

Grįžkime prie mentaliteto tautiškumo. Šitaip apibrėžiamas mentalitetas yra universalus tiek, kiek mato ir mąsto tuos pačius dalykus. O tautinis - tiek, kiek yra autentiška patirtis ir jos įprasminimo formos.

Bet, antra vertus, jis gali būti tautiškas kita prasme. Tautinis būvis yra būvis tam tikroje bendruomenėje. Šis bendrumas turėjo būti kažkaip nusakomas ar tik per tam tikrą prizmę matomas. Ar tokia prizmė buvo tautos sąvoka? Jeigu mentalitetas tautinis, tai reiškia, kad tautiškumas (vienaip ar kitaip suprantamas) yra viena iš svarbiausių vertybių mentaliteto konstruktų visoje. Ar tokia buvo XIX a. pradžios valstiečių mentaliteto ypatybė? Matyt, kad ne. Bet valstiečių mentalitetas jau nebebuvo toks pats kaip, sakysim, XVIII a. pradžioje. Kokie buvo tie nauji bruožai, tarsi jau formuojantys naujus profilius, kokiais keliais jie skverbėsi, kokią turėjo įtaką tolesnei tautos sąvokos sampratai ir apskritai visai valstietišcai mąstysenai? Tai klausimai, į kuriuos svarbu atsakyti, norint suprasti tą paslaptinę XIX a. pradžios valstiečio mentaliteto pasaulį. Tas pasaulis - tai tarsi nuskendęs pasakos miestas, kuriam išgelbėti iš burtų reikia nusipirkti tris daiktus jo krautuvėse. Mentaliteto pasaulyje mes, deja, nieko negalime nupirkti, bet "atkerėti" jį galime išsiaiškindami tam tikrus jo vaizdinius, surasdami jo vidinę logiką, kalbėdamiesi, kiek

įmanoma, ta pačia kalba. Todėl reikia stengtis nepriesti mūsų šiandieninių sąvokų, pabandyti suprasti šį pasaulį iš vidaus. Tik neprimetant šių dienų abstrakcijų ar statybinių metaforų, kaip "bazė" ar "antstatas", anot A. Gurevičiaus [47,100], ir įmanomas istorijos supratimas. Nusiteikimas dialogui, o ne kaltintojo ar prokuroro požiūris turi būti sąžininga istoriko pozicija.

2. Žmoneliai tampa žmonėmis

Ir šiandien galime išgirsti, kaip baramas kažką negera padaręs įmitęs vyras: "Žmogėne tu, žmogėne, na ką gi tu padarei!" Toks priekaištas skamba su tam tikru atlaidumu, žiūrint į prasikaltusįjį kaip į vaiką, nusidėjusį veikiau iš nežinojimo ar netyčia, negu kad iš piktos valios. Šiuo atveju nesvarbu, kaip iš tikrųjų buvo, reikšminga būtent tokia pažiūra. Šitokiu pasakymu tarsi nuimama atsakomybės dalis nuo prasikaltusiojo, traktuojant jį tam tikru mastu kaip nesavarankišką būtybę. F.Arje (Ariés) yra rašęs, kad vaikai, vaikystė Prancūzijoje iki pat XVIII a. neturėjo savarankiško statuso, vaikai buvo laikomi tiesiog mažais suaugusiais. Bet mažumas buvo suvokiamas ne tik biologine prasme. Ir suaugusieji galėjo būti laikomi vaikais, nes niekas lytinio subrendimo netapatino su vaikystės pabaiga. Vaikystės idėja buvo siejama su priklausomybės idėja. Šnekamojoje kalboje vaiku vadindavo ir žemesnės socialinės padėties žmogų, visiškai priklausomą nuo kitų [42,26]. Tatai visiškai pasitvirtina ir baltų, ir slavų kalbose. Kasdieninėje šnekamojoje kalboje valstietis buvo vadinamas "mužiku", o ką gi reiškia ši sąvoka? Pats žodis yra istoriškai mažiškinė "žmogus" (vyras) (rus. muž) forma [16, T.2,671]. M.Fasmerio rusų kalbos etimologijos žodyne yra aiškinaama, kad ši sąvoka reiškia žmogų, tačiau teisiškai žemesnio rango, kuriam taikomas nepilnamečio statusas [16.T.2.671]. Šitas žodis, pasiskolinintas į lietuvių kalbą, nebuvo suvoktas kaip mažiškinis ir todėl buvo pasidarytas naujas žodis deminutyvas "mužikėlis" [2,39]. "Giesmėje mužikėlio" šis žodis reiškia ne šiaip sau ir ne tik simpatiją valstiečiui,

kaip mums dabar gali pasirodyti, bet atspindi aptartą pažiūrą. "Mužiką" ar "mužikėlį" išverstume į bendrinę lietuvių kalbą ir būtų - "žmogėnas" ar "žmogelis". Tokia prasme "žmogelį" savo tekstuose vartoja ir J.Pabrėža:

"Esu sau žmogelis
Šarpus kožnam darbe,
Vis man pagal norą klojas,
Dieve, būk tau garbė" [5,336].

Elementoriaus skyrimą vaikams, pvz., K.Nezabitauskio "Naujas mokslas skaitymo dėl mažų vaikų" [31,167] ar K.Aleknavičiaus "Elementorius, arba Lengvus Moks- las skaytit Raszto Szwento lietuwiszkoy del wayku lietuwniku" [31,217], nebūtinai turime suprasti tiesiogiai, t.y. amžiumi mažiems vaikams, kadangi vaikais buvo laikomi ir socialiai priklausomi žmonės, valstiečiai. Lietuvių kalboje yra ir daugiau žodžių, žyminčių fiziologinį nesubrendimą ir socialinę priklausomybę. J. Palionis nurodo, kad XVI-XVII a. lietuvių kalboje žodžiai: "bernas", "merga", "vaikas" išreiškė socialinį turinį [33,216]. O netgi ir XX a. pirmoje pusėje samdiniai (t.y. irgi priklausomi žmonės) buvo apibūdinami kaip "bernas" ar "merga". "Bernavimas" ar "mergavimas" - tai ne tik nerūpestingas laiko leidimas, ikivedybinis gyvenimas (t.y. fiziologinis, psichologinis, dvasinis, gal ir materialinis nepasiruošimas jam), bet taipogi tarnystė. "Pusbernis", "pusmergė" - nebūtinai jaunesnio amžiaus, bet atliekantis pusbernio ar pusmergės darbą ir dar labiau nesavarankiškas. "Piemuo" - taip pat išreiškia tiek socialinį turinį, tiek ir fiziologinę būklę, kurios neatskiriamos. Ir mūsų laikais šis žodis kartais taikomas ir nebūtinai vaikui ar jaunam žmogui, bet, sakysim, apibūdinti viršininką, norint pabrėžti savo intelektualinį pranašumą, netgi jei šitaip apibūdinamas yra ir vyresnis. Totalitarinėje visuomenėje į žmogų taip pat buvo žiūrima globėjyškai, pasisavinant jo laisvę, taigi suvaržant savarankiškumą ir tarsi prilyginant vaikui. Tai atsispindėjo kasdienėje žmogaus savijautoje ir vėl jis tapo Žmogeliu. Tačiau mechanikos viešpatijoje žmogelis jau buvo labiau suprantamas kaip

sraigtelis ar varžtelis, o ne vaikas^x.

"Baudžiava" tarybinėje istoriografijoje atliko ideologinio lipduko funkcijas. Bet aišku, šis žodis visai nereiškę vien "sunkiausios valstiečių feodalinės priklausomybės formos (darbu, turtu, asmeniu) arba net visos feodaliųjų gamybinių santykių sistemos" [19,64]. Žodis kilęs iš bausti. O baudžia visų pirma vaiką, taip pat ir sociališkai priklausomą žmogų, bet šios sąvokos XIX a. pirmojoje pusėje buvo sutapatinamos, t.y. ir vaiko, ir socialiai priklausomo žmogaus statusas buvo panašus. Gal kas nors papriekaištautų, kad baudžiauninkus labai smarkiai bausdavo. Bet vaikų bausmės lygiai taip pat priklauso nuo tėvų: gali bausti smarkiau, gali silpniau. Šią mintį gerai paaiškina latvių kalba. "Baudžiava" latviškai yra "dzimtbūšana", "baudžiauninkas" - "dzimtcilvēks". Išvertus pažodžiui būtų: "gimtabūtē" ir "gimtžmogis", t.y. prigimtinė būklė ir žmogus, esantis prigimtinėje būklėje. O esantis prigimtinėje būklėje žmogus nėra nei laisvas, nei už ką nors atsakingas, t.y. vaikas. Latvių enciklopedinis žodynas ir aiškina "baudžiavā" kaip prigimtinę būklę ir priešstatą laisvai būsenai [9,6394].

Kaip tokiame semantiniame lauke skamba 1794 m. atsišaukimo žodžiai: "Pamiaskim uwaziott ant rožnastis stonu. Žmonies esma visi ligi (pabraukta mano - S.P.) bo wisi ant tos paczios žiamias giwianam" [8,127]. Čia teiginys "žmonės esam visi lygūs" nėra vartojamas krikščioniškąja prasme, turint galvoje, kad visi žmonės yra lygūs Dievo akyse ar jo akivaizdoje. Ta tiesa buvo žinoma nuo pat Lietuvos krikšto ir jos aktualizuoti nebuvo didelio reikalo. Čia lygybė suvokiama teritorine prasme: "bo wisi ant tos paczios žiamias giwianam". Taigi pripažįstamos lygios gyventojų teisės. O tada gyventojas (lenk. obywatel) reiškė ir pilietį, kuris gyvena ne kažkokioje abstrakčioje "žemėje", o tam tikroje valstybėje. Be jokios abejonės, luominiai skirtumai išlieka ("rožnastis stonu"), bet lygių pilietinių teisių pripažinimas griaua teisinės

^xPlg.: Zinovjevas A. Epitafija gyvajam // Atgimimas. 1991. Nr.28.

nelygybės pagrindus (kitas dalykas - faktinė padėtis).

Raginime kovoti prieš rusus: "Imkiety isz tarp sawies macnius waykielus (pabraukta mano - S.P.), duokiet anyms strielbas" [8,128] dar atspindi senasis požiūris kaip į nesubrendusį - "waykielą", bet tai jau yra laikinas dalykas, galintis santykinai lengvai pasikeisti. Šitas požiūris radikaliau negu bet kokia ekonominė raida griovė pilietinio (gyventojų - žmonių) monopolizmo erą, kelias į praeitį buvo užkirstas visiems laikams. Aišku, inercija dar galėjo veikti ilgokai, bet tai jau tik paskutinės konvulsijos.

Iki tol valstiečiai, gyvenę tarsi net nesavarankiškoje erdvėje (žemė - tai juk teisėta pono nuosavybė), atgauna tos erdvės savarankiškumo statusą. Beje, sąvoka "valstietis" irgi truputėlį iškreipia tikrąją (ar faktinę) to žmogaus situaciją XIX a. pradžioje. Kol kas jis vis dėlto tebebuvo "klopas" (lenk. chłop), padonas (lenk. poddany), t.y. savo pono valdinys, iš esmės nesavarankiška ir už save neatsakanti būtybė. Kaip pastebi A.Šapoka, tik Gegužės 3 d. konstitucijos tekste pirmą kartą vietoje "chłopi" buvo pradėta vartoti "włościanie" [35,28]. Tai reiškia, kad "valstietis" žymėjo daugiau ne socialinę grupę, kaip mes dabar suprantame, ir netgi ne socialinę priklausomybę. Ši sąlygiškai nauja sąvoka buvo daugiau geografinio, teritorinio, pagaliau administracinio pobūdžio. Valstietis - žmogus, gyvenantis valsčiuje, t.y. tam tikrame administraciniame vienetė. Be to, šią sąvoką žymintis žodis iš pradžių buvo tik knyginis (rašto kalbos) terminas, o kasdieninėje vartosenoje išliko "mužikas". Toks dvigubas terminas "włościanin poddany" (valstietis valdinys) [31,142] patvirtina šią mintį. Jis rodo, kad valstietis galėjo būti ne tik valdinys, t.y. ši sąvoka yra kur kas bendresnė, neapsiribojanti tik socialinio turinio išraiška (antai I. Lachnickio knygos pavadinimas yra: "Valstiečio, prie Nemuno krantų, auksčiau Lososnos gyvenančio, biografija" [14]. I.Lachnickis, netgi ir labai dideles simpatijas jausdamas valstiečiams, vargu ar būtų pasivadinęs valstiečiu, jeigu ši sąvoka būtų reiškusį tik socialinį turinį. Kitaip patys demokratiškiausiai bajcrai būtų jo nesupratę. Be to, knygoje atsiskleidžia gan santūri pažiūra į "mužikus". Čia labai ryškus geografinis

sąvokos turinys. Taigi senasis "valsčionio" terminas [25,134], žymintis laisvąjį, o ne baudžiauninką, užmirštas baudžiavai įsigalėjus, transformuotas į valstietį (priesaga - tai yra naujosios bendrinės lietuvių kalbos požymis), grįžta su pilietinių teisių pripažinimu.

"Laisvės" ir "tautos" sąvokos buvo dar nelabai išryškėjusios valstiečių mentalitete. Jas formavo kol kas ne jie patys. Atsakas iš valstiečių tegalėjo ateiti tik palaipsniui. Kaip rašo Oskaras Korvinas-Milevskis, "valstiečiai, ilgai išbuvę padėtyje, artimai nelaisvei, neturi supratimo apie laisvo žmogaus teises ir pareigas" [13,68]. Tai reiškia, kad muzikai turėjo tapti vertais "valstiečio", tuo pačiu ir laisvo žmogaus vardo. Tai visiškai nėra joks bajorų prasimanymas, paaiškinamas tuo, kad jie nenorėjo išlaisvinti valstiečių, o tiesiog paisė realios padėties.

3. Laisvės draugai ir priešai

Jau minėtas F.Arje yra pastebėjęs, kad valstietiško mentaliteto būdingas bruožas yra universalus determinizmas: "Vienas griežtas įstatymas tuo pačiu metu valdo planetų judėjimą, metų dalių vegetatyvinį ciklą, elementų ryšius, žmogaus kūną, jo polinkius bei žmogaus likimą" [42,20]. Nėra pagrindo galvoti, kad šitas esminis valstiečių mentaliteto bruožas nebūtų būdingas lietuviams ar latviams. Šalia buvo kitas - pilietinės visuomenės arba bajorijos pasaulis, kur ne tik mentalitete, bet ir tikrovėje skleidėsi laisvė. Tačiau ryšys tarp dviejų pasaulių buvo labai menkas. Jie buvo vienas šalia kito, bet gyvenimo ritmas juose buvo radikaliai priešingas. Kažin ar šita praraja nebuvo kur kas gilesnė už visus ekonominius ir socialinius skirtumus? Pavadinkime šiuos pasaulius tradicijos ir laisvės pasauliais. Tradicijos pasaulyje iš principo buvo negalima laisvės idėja. Tiesa, jis jau nebebuvo gimininės-pagoniškosios tradicijos pasaulis. Valstybės susidarymas ir laisvos pilietinės visuomenės susikūrimas bei krikštas, iš krikščionybės perimta su niekuo nepalyginama laisvės idėja prakirto dvi didžiules šito tradicijos ledo properšas. Bet išas dar neprasidėjo, tradicijos pasaulio gyvenimas

sukosi senuoju ratu, nors to naujojo pasaulio našta slėgė, ir tradicija stengėsi jos atsikratyti. Kuržemėje ir Vidžemėje asmens laisvė valstiečiams buvo pripažinta 1817 ir 1819 metais. Nuo laisvės pasaulio durų buvo nuimta spyna. Lietuvos valstiečiams XIX a. pradžioje laisvės pasaulis tebebuvo "naujas nuostabus pasaulis" ("Brave, new world"), kaip ir A. Hakslio (Huxley) romano herojui. Bet jie jau matė šį pasaulį ir norėjo patekti į jį. Tai, galime sakyti, didžiulis perversmas, tiesiog revoliucija metaliteto visatoje. Kaipgi jis įvyko ir kaip skleidėsi toliau?

Tradicijos pasaulio žmogiškoje sferoje universalaus įstatymo vaidmenį atliko paprotys. Jis negalėjo būti kvestionuojamas ar pakeistas, nes jis buvo dėsnis - įstatymas. Tokiame kontekste valstiečių kova už laisvę visiškai nebuvo kova už laisvę. Valstiečių skundai, kad ponai juos spaudžia, nesilaiko inventorių, buvo persmelkti argumentavimo, kad šitaip pažeidžiamas paprotys. Ką, sakysim, reiškė "inventoriaus šventumas" [14,29]? Valstietis visiškai nesuprato "įstatymo" sąvokos pilietine prasme, t.y., kad juos gina tam tikras žmonių susitarimas, kuris ir reiškiasi įstatymo pavidalu. Inventorius irgi buvo suprantamas ne kaip susitarimas, o kaip paprotys, nesvarbu ar jis kur nors užrašytas ar ne. O papročio pažeisti negalima, jis yra šventas ir neliečiamas pasaulio tvarkos pagrindas. Beje, tomis pačiomis mąstymo prielaidomis galime paaiškinti vėlesnius nesusipratimus tarp dvarininkų ir valstiečių dėl samdos sutarčių sudarymo. Valstiečiai, vengdami sudaryti tokias sutartis, ne kovojo prieš priespaudą, o tiesiog nesuprato sutarties principo. I. Lachnickis aprašo tokį atvejį: ponas, nenorėdamas pažeisti šio "inventoriaus šventumo", siūlo sumokėti pinigų už tuos darbus, kurie atliekami virš inventoriuje nustatytųjų. Drąsesnis atmeta tokį pasiūlymą, o bailesnis sutinka ir atbūna samdos dieną, skųsdamasis priespauda ("Z burkliwym i żalącym się na ucisk narzekaniem") [14,28]. Atrodytų, kad čia irgi kova prieš priespaudą. Bet juk iš esmės pasiūlymas valstiečiui naudingas, ir norėdamas jis galbūt galėtų išsiderėti iš pono daugiau pinigų. Bet jis nesutinka ne

dėl naudingumo ar nenaudingumo, o dėl to, kad, jo manymu, šitaip bus pažeistas paprotys.

Kaip rašo A. Šapoka, "kita individuali kovos bei gelbėjimosi (pabraukta mano - S.P.) priemonė buvo bėgimas į pasaulį geresnės vietos ieškoti" [35,24].

Ne veltui jis pavartojo žodį "gelbėjimasis". Nemanyčiau, kad tai kovos forma. Veikiau tai beviltiškumo prasiveržimas ir stebuklo paieškos ("geresnė vieta pasaulyje - o gal vis dėlto aš ją rasiu"). Bet tikėjimas, kad beveik nieko neįmanoma pakeisti, išlikdavo. Socialinė psichologija šitai bando paaiškinti priklijuodama valstiečių elgsenai fatalizmo etiketę, tartum pats fatalizmas neturi būti paaiškintas ir ištraukiamas iš kažkur, kaip "deus ex machina".

Taigi visa ta kova geriausiu atveju tegalėjo būti maištas. Aišku, reikia skirti maištą tikslo ir priemonės aspektais, nes maištas gali būti ir kovos už laisvę forma. O visas valstiečių pasipriešinimo tikslas buvo nusikratyti jau minėta laisvės pasaulio našta, užlopyti properšas ir gyventi sau nepajudinamame kosminės tvarkos pasaulyje. Sukilimų metu šmėkščiojanti galvosena, kad tereikia išnaikinti ponus ar poną, ir pasaulio tvarka bei teisybė bus atstatyta, tereškia, kad valstiečiai visiškai nesuprato laisvės pasaulio principų.

Tarybinei istoriografijai buvo iškeltas uždavinys piršti nuomonę, kad valstiečiai kovojo už savo klasinius interesus. Klasinė sąmonė ir savimonė buvo "atrandama" ten, kur jos nė kvapo užuosti negalima. Labai keistai atrodė, kai buvo aiškinama, kad XIX a. pabaigoje klasinę sąmonę nustelbė nacionalinė. Tai bent galvosūkis?! Tobuliausia sąmonės formą nustelbia kažkokia praeities atgyvena. Tai arba jos nebuvo, arba ji netobuliausia. Buvo, bet neišsivysčiusi - toks buvo sprendimas. Bet kaipgi, pradėjusi vystytis vos ne nuo įbaudžiavinimo, nespėjo išsivystyti per kelis šimtmečius? Ir kaip sąmonė gali vystytis? XVIII a. pabaigoje - XIX a. pradžioje valstiečių kova iš tikrųjų pradeda įgyti kovos už laisvę pobūdį [27,20]. Kokiais keliais skverbėsi laisvės idėja į valstiečių sąmonę?

Sunku išsamiai atsakyti, bet nubrėžti atsakymo kontūrus galima. Laisvės idėja, be jokios abejonės, buvo perimta

iš laisvės pasaulio, t.y. iš pilietinės visuomenės, kuriai atstovavo daugiausia bajorija. Apie valstiečių išsilavinimą šnekėta to meto visuomenėje, aptarinėti Prancūzijos revoliucijos įvykiai, Lenkijos ir Lietuvos valstybėje klausimas svarstytas Ketverių metų seime. Latvijoje 1802 m. kilo valstiečių sukilimas Kauguroje. Vienas iš sukilimo vadovų - G.Johansonas, Mujanos dvaro liokajus - iš laikraščių žinojo apie Didžiosios Prancūzijos revoliucijos įvykius [48,129]. Turėjo įtakos ir kunigų pamokslai, negalintys neatsiliepti į tų dienų realijas. Sakysim, K. Lukausko pamoksluose laisvės idėja yra persmelktas aiškinimas apie susitarimą tarp dvarininko ir valstiečio, apie valstiečio padėties skirtingumą nuo vergo padėties [6,141]. Tai iš esmės yra naujo pasaulio principų aiškinimas.

XVIII a. pabaigoje sustiprėjo latvių valstiečių veržimasis į miestus [52,459]. Lietuvoje miestų nešamas laisvės vėjas buvo labai silpnas, nes miestų Lietuvoje buvo nedaug ir tie patys nedideli. Bet vis dėlto 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija ir miestams suteiktos Magdeburgo teisės keitė padėtį. Svarbus kelias į pozityvų laisvės supratimą buvo dalyvavimas politiniame gyvenime. Latvijoje tokia galimybė buvo menka, nes pats politinis horizontas XIX a. pradžioje buvo gana ramus. Lenkijos ir Lietuvos valstybėje politinis gyvenimas XVIII a. pabaigoje - XIX a. pradžioje buvo kaip niekad neramus ir intensyvus. Tai ir reformų nuotaikos, Ketverių metų seimas, ir 1791 m. Konstitucija, vienas kitą sekantys padalijimai, konfederacijų kovos, 1794 m. sukilimas, 1812 m. Napoleono kampanija, 1817 m. įvykiai, kurie, nors gal kiek ir deklaratyvūs, buvo susiję su valstiečių išlaisvinimu, 1831 m. sukilimas ir pagaliau 1861-1863 m. epochos masto istorinis lūžis. Šis politinis sukūrys įtraukė ir valstiečius. Vienai kartai tekdavo net po kelis, pačius gyvenimo pamatus supurtančius įvykius. Šitai turėjo palikti pėdsakų ir mąstysenoje.

Iš aukščiausiųjų politinių organų sklido atsišaukimai į valstiečius, politine propaganda užsiiminėjo kunigai ir kaimyniniai bajorai. 1794 ir 1831 metų sukilimuose valstiečiai kovojo kartu su bajorais. Aišku, ne visi valstiečiai buvo į tą kovą įtraukti savanoriškai. Bet buvo ir tokių,

kurie pabrėždavo, jog kovoja ne už savo poną, o už save ir savo laisvę [3,424]. Bet nors jie kovojo ne už savo poną, bet vis dėlto kartu. Tokia bendra kova teikė peno apmąstymams. Valstiečiai matė, kad nepaisant, atrodytų, didžiulio interesų nesutapimo, juos su bajorais vienijo tam tikras bendras tikslas. Iš to galėjo būti daroma išvada, kad jiems tapus laisvais, su ponais bus galima susitarti, t.y. ponai nustoti tam tikru mastu vertinti kaip neišvengiama blogybė. O tai jau buvo žingsnis į pilietinį mąstymą. Bet šios tendencijos dar nebuvo atsikratę tradicinio mąstymo apnašų. Buvo ir tokių, kurie samprotavo taip: "Tėvynė - tėvynė - ir kas mums iš tos tėvynės. Vienas ponas parduoda mus kitam, o karalius - tas ar kitas, niekuo mums nepalengvėja" [12,9]. Latvijoje etnogenetiškai svetimų bajorų - dvarininkų luomas, jo politinė despotija užkirto kelią pilietinei bajorų ir valstiečių santarvei. 6-ojo dešimtmečio viduryje susiformavęs jaunalatvių sąjūdis radikaliai atsiribojo nuo bajorų. Tėvynės sąvoka, kuri susijusi tiek su tautiškumu, tiek ir su pilietiškumu, dar nebuvo įleidusi gilių šaknų latvių valstiečių mentalitete. XIX a. 5-ajame dešimtmetyje apie 100 000 latvių perėjo į pravoslavų tikyba, tikėdamiesi gauti žemės Rusijos gilumoje, "šiltuose kraštuose" [40,70]. Tai ne tik racionalizuotos protestantų tikybos nestabilumo įrodymas, bet ir prisirišimo prie gimtosios žemės bei atsakomybės už ją nepakankamumas.

Vienintelis tikras kelias valstiečiams pasiekti laisvę tegalėjo būti asmeninės pastangos ir iniciatyva, tarkim, darbas, mokymasis. Kad šitai jau buvo suvokiama, rodo švietimo populiarinimas Žemaitijoje. Latvijoje švietimo būklė buvo dar geresnė, negu Lietuvoje. Tartu liuteronų konsistorijos duomenimis, XIX a. pirmojoje pusėje skaityti ir rašyti mokėjo 1/3 Kuržemės ir 2/3 Vidžemės valstiečių [43,456]. Tik asmeninių pastangų atveju maištas prieš egzistuojančias teises kliūtis galėjo virsti kovos už laisvę forma. Valstietiškajame mentalitete iki baudžios pa-naikinimo ir dar gerokai po panaikinimo laisvės sąvoka liko gana miglota ir neapibrėžta. P.Dreimanis rašo, kad valstiečiai dar negalėjo suprasti visų naujų idėjų, nors

jiems ir buvo gana aiški baudžios panaikinimo mintis [39.3]. Vien tik laisvė gyventi pagal papročius negalėjo būti laisvė. Nepilietinis laisvės supratimas vedė į savivalę, o savivalė - į vergiją (šiuo atveju, tarkim, į gamtinio būtinumo vergiją). Tai gerai atskleidžia galios - valios dialektiką. Laisvė buvo tapatinama su valia. Bet nežabota valia - dar ne laisvė, nes tada laisviausias yra tas, kuris galingiausias. Ši mintis susiformavo į patarlę: "Kieno galia, to ir valia" [1,256]. Bet mūsų neturi klaidinti šiuolaikinis patarlės supratimas, kai konstatuojama faktinė padėtis ir galia suvokiama kaip turtas pačia bendriausia prasme (t.y. pinigai, sugebėjimai, etc.). XIX a. pradžioje nelaisvė buvo tapatinama su nedalia arba bloga dalia. Valia gi tapatinama su dalia, t.y. lemtimi. Schematiškai atrodytų taip:

Dalia	galia	valia (laisvė)
Nedalia	negalia	nevalia (nelaisvė),

o šita dalia (lemtis) priklauso ne nuo žmogaus pastangų, o nuo jo giminės: "mūsų giminėj ta nedalia" [11,214].

Vadinasi, nedalia ir nelaisvė yra prigimtinė savybė: vienas žmogus iš prigimties yra laisvas, o kitas ne. Bet kas jau turi valią, tai niekas jos neriboja. Šitaip ją supranta ir senis Vingis Žemaitės apsakyme "Marti": "Kas tau darbo, aš ne tavo geriu. Mano žemė, mano gyvenimas, mano viskas, turiu valią; galiu vienas viską pragerti" [7,37]. Taigi dar XIX a. pabaigoje valstietiškas mentalitetas neskyrė laisvės nuo savivalės. Tokia samprata visiškai priešinga laisvojo pasaulio arba pilietinės visuomenės principams, kur žmogus darbu nusipelno savo dalį, kiek nuo jo priklauso, nes jo valią riboja kitų žmonių valia. O kad to ribojimo nuostoliai būtų kuo mažesni, reikalingas susitarimas ir kompromisas.

Valstietis turėjo savo interesus. Tačiau tie interesai nebuvo niekaip užtikrinti. Būdamas nelaisvas, valstietis, žinoma, galėjo stengtis užtikrinti savo interesus, bet tai galėjo būti tik faktinis, o ne teisinis jų užtikrinimas. Bet nelaisvė niekais vertė ir faktinį užsitikinimą, nes valstietis visiškai priklausė nuo pono valios. Toks savarankiškos būties negarantavimas ir lėmė tai, kad valstiečiui

aktualiausias visą laik ir buvo jo interesų klausimas, nors jis, aišku, neskyrė teisinio ir faktinio lygmens, ar, tiksliau, abstrakcija jo mentalitete buvo suaugusi su materija, todėl interesų užtikrinimas turėjo įvykti iš karto. Valstietis taip pat neskyrė laisvės ir nuosavybės sąvokų, nes valstiečio žemė, šeima, aplinka buvo neatskiriama jo "aš" dalis (tiksliau, jo "aš" buvo neatskiriama aplinkos dalis). Dėl to kilo ir nesusipratimai su dvarininkais, kai valstiečiai atsisakė jiems dirbti, matyvuodami, kad jiems duota laisvė. Vis dar sunkiai suprato, kad laisvės realizavimas ar sutikrovinimas yra jau žmogaus siekimų ir pasiekimų rezultatas.

XIX a. pradžios valstietiška mentalitete laisvės idėja susipynė su antirusiškumo nuostata. Galima sakyti, kad netgi išryškėjo tokia antitezė: laisvės - rusų šalininkai. Tai matyti iš tokio fakto. 1831 m. sukilime keliolika bajorų buvo valstiečių užmušti dėl to, kad jie buvę maskolių "prieteliai". J. Goštautas, pažymėjęs tokį faktą, manė, kad iš tikrųjų tai atsitiko, matyt, ne dėl prietelystės maskoliams, bet dėl keršto, nes jie buvo tironai savo valstiečiams [3,425]. Bet tai tėra tik išorinis vertinimas ir nelabai tikslus, nes valstiečiams tie du momentai buvo paprasčiausiai neatskiriami. Jeigu blogas ar tironas, vadinasi maskolių šalininkas ir atvirksčiai. Šitos antirusiškosios nuotaikos formavimąsi galime įžiūrėti nuo 1769 m. sukilimo. Bet teiginys, jog sukilėliai tarp svarbiausių sukilimo slopintojų matė svetimos valstybės (pabraukta mano - S.P.) - Rusijos imperijos kariuomenę [17,64] - yra nelabai tikslus.

"Valstybė" valstiečiams buvo abstrakcija, kurios turinio jie dar nelabai suprato. Jie labai lengvai galėjo nuo rusų pasukti prieš savo sąjungininkus - bajorus. Tai patvirtina A. Janulaičio sukilimo aprašymas: "Aplinkui išsiplatino kalbos, kad bajorai žada užpulti ant valstiečių, todėl buvo prisakoma saugoties, lygiai kaip ir rusų" (pabraukta mano - S.P.) [23,14]. Antirusiškąją nuostatą lėmė bajorų politinės kovos įtaka, jų propaganda, visas blogybes suverčiant rusams. Stipriai prisidėjo prie šios nuostatos valstybiniai mokesčiai (pagalvės) ir rekrutų

prievolė. Pastarosios reikšmė, mano manymu, iki šiol neįvertinta. Tarybinė istoriografija dar kartą panaudojo klasinės kovos triuką. Anot jos, sunki priespauda stiprino valstiečių klasinę kovą. O juk rekrutų ėmimas buvo rusų valdžios įvesta naujovė, bajorai tą aiškiai pasakydavo valstiečiams, ir tas negalėjo nepraeiti, o ir nepraeidavo be pėdsakų. Visi valstiečių veiksmai sukilimų metu prasidėdavo ir būdavo nukreipti prieš rekrutų gaudytojus. Laisvėjimo veiksmu tampa ir valstiečių skundų rašymas. Šiuo metu valstiečiai, matyt, jau geriau supranta užtarėjų paaiškinimus apie juos globojančią teisę. O skundų nepatenkinimas vėl didino Rusijos valdžios blogų darbų maišelių valstiečio akyse, kadangi administracija buvo rusų. Už Rusijos panaikintų Magdeburgo teisių atgavimą kovojo kai kurių miestelių, pvz., Vilkijos, gyventojai, tarp kurių buvo ir pabėgusių valstiečių [21, Nr.3.,3]. Ši antirusiška nuostata, matyt, buvo perimta ir vėlesnės, po 1863 m. sukilimo, lietuvių inteligentijos ir valstiečių, kadangi ryškesnės rusiškosios politinės orientacijos, kaip Latvijoje, kur jaunatviai slavofilus laikė savo sąjungininkais, nematome. Neatsitiktinai ir Vaižganto "Pragiedruliuose" vienas iš pagrindinių veikėjų yra Valeras Kukulys-Burzdulis, buvęs rekrutas, tapęs knygnešiu.

Tautiškumo sureikšminimą XIX a. pradžios lietuvių ar latvių valstiečių mentalitete dar sunku įžiūrėti. Jis neat-siejamai susijęs su valstiečių asmeniškėjimu ir laisvėjimu. Socialinė grupė, kuri suaktualina ir iškelia tautiškumo klausimus, inteligentija, ypač jos dalis yra valstietiškos kilmės.

4. Gimininė ir pilietinė visuomenė

"Tautos" sąvoką mes atskiriame nuo pilietinės visuomenės, kurios namai yra valstybė, sąvokos. Pilietinei visuomenei įvardyti atskiro termino nėra, ji tapatinama su valstybe, nors tai ne visai tikslu, kadangi valstybė - dar nebūtinai pilietinė visuomenė. Lietuvių tauta masinėje sąmonėje suvokiama kaip "lietuvių giminė", t.y. gimę lietuviais. O latviai, bent jau prieš karą, tautą, bent jau teoriškai,

suprato kaip visus vienos valstybės piliečius, nežiūrint kokiai etninei grupei jie priklauso [10,42285]. Kodėl įvyko toks išskyrimas? Negalėjo jis būti išlaužtas iš piršto, nes kalbama apie perdaug rimtus dalykus. O kad tos sąvokos buvo tapatinamos ir lietuvių kalboje, sako tai, kad "tauta" bajorui XVIII a. pabaigoje reiškė bajorijos luomą, tuo pačiu piliečių bendriją ir valstybę, nes valstiečiai nebuvo pripažįstami piliečiais [17,62].

Valstybinių valstiečių pilietėjimui Latvijoje sąlygos susidarė jau XVII a., kai Vidžemė priklausė Švedijos valstybei. Švedijos valdžios povarkiu buvo vykdoma privačių dvarų redukcija, t.y. valstybės išdui atimami tie dvarai, kurių savininkai neturėjo nuosavybę patvirtinančių dokumentų. Po redukcijos XVII a. pabaigoje dvarininkams liko $\frac{1}{6}$ jų dvarų [48,89]. Be to, 1687 m. buvo išleistas įsakas įkurti kiekvienoje parapijoje mokyklą [48,87]. Kaip tokio pilietėjimo įrodymas yra 1688 m. latvių valstiečių iš Césio - Sprukos ir Osnieko laiškas švedų karaliui, kuriame buvo įrodinėjama, jog dvarininkų žemės valdų didinimas, mažinant valstiečių valdas, yra nenaudingas. Jie grindė tai tuo, kad derlius iš laukų, kurie apdirbami prievartiniu darbu, yra mažesnis, negu derlius valstiečių ūkiuose [48,91].

Lenkijos ir Lietuvos valstybėje XVIII a. pabaigoje valstybiniai, ypač seniūnijų, valstiečiai buvo, aišku, dar ne pilnaverčiai piliečiai, bet ir ne beteisiai valdovo, suprantamo kaip aukščiausias ponas, valdiniai, kaip kad Rusijoje. Tai buvo tarsi pereinamoji grandis tarp piliečių-bajorų ir privačių valstiečių-pavaldinių. Šios Lietuvos valstiečių grupės pilietėjimas, anot E. Aleksandravičiaus, pastebimas nuo 1769 m. sukilimo [17,64]. Rusijos imperijos susikūrimas 1721 m. turėjo lemiamą įtaką geopolitinei situacijai visame Pabaltijo regione, įskaitant ir Lietuvą. Rusijos imperija tapo ir atsilikusios biurokratinės-valstybinės bei socialinės-ekonominės sistemos bacilos nešiotija ir užkrėtėja. XVIII a. pabaigoje Latvijos ir Lietuvos teritorijos buvo įjungtos į Rusijos imperiją. Latvijoje visi Švedijos potvarkiai valstiečių naudai buvo nušluoti. Valstietis paverstas tokiu pat beteisiu vergu, koks jis buvo Rusijoje.

dvarininkams sugražinti redukuoti dvarai [41,178]. Ne ką geriau buvo ir Lietuvoje. Rusija atnešė ne tik okupaciją, bet ir nušaldė dar nespėjusius išsiskleisti pilietiškumo pumpurus. F.Vrotnovskio prisiminimų rinkinyje rašoma, kad iki 1794 m. Žemaitijos valstiečiai buvo laisvi žmonės, turėjo nuosavybės teisę, prekiaavo artimiausiuose uostuose ir mokesčius mokėjo pinigais [15,132]. Rusijos įvesta pagalvės mokesčio sistema pritvirtino valstiečius prie žemės, nes pinigai dabar buvo imami nebe nuo dūmo, t.y. žemės kiekio, bet nuo gyventojų skaičiaus ir sudaryti sąrašai (ilustracijos) valstiečius priskyrė konkrečiam darbui. Bet koks kilnojimasis galėjo sukelti didžiulę painiavą šiai biurokratinei sistemai, todėl ir buvo uždrausta kilnotis. Prekybinių patentų ir pirklių gildijų sukūrimas atėmė galimybę valstiečiui verstis prekyba [15,132].

Kaip savo bendrumą gali pavadinti bendruomenė, netekusi galimybės apibūdinti ją pilietinėmis kategorijomis? Bajorijos luomas buvo suprantamas ne tik kaip pilietinė visuomenė, bet ir kaip giminė. Nes koks gi skirtumas tarp bajorų ir valstiečių buvo pabrėžiamas? Ogi kilmės, kitokio kraujo, vadinasi, prigimties. O prigimtis visada siejasi su gimine. V.Gadono eilėraščio herojus, sakydamas: "mūsų giminėj ta nedalia" [11,214], turi galvoje ir ne mūsų giminę. Kas tai galėtų būti? Be abejo, tie, kurie gimė dalingais, t.y. bajorai.

Šitokia bajorijos, kaip giminės samprata, buvo primiršta pilietinės visuomenės aplinkoje.

Bet ji buvo prisiminta netekus nepriklausomybės. Ir tas giminiškumas prasiplėtė: dvi giminės susijungė į vieną, kuri ir buvo pavadinta tauta. Būtent dabar buvo svarbu pabrėžti savo bendrumą apskritai ir jo pagrindą - giminystę, nes kitokiam kol kas buvo užkirstas kelias. Todėl toks stiprus tautinės ideologijos šuoras. Tai buvo tarsi totalinė unifikacija ir vidinis susitelkimas išorinio nestabilumo ir egzistencinės grėsmės akivaizdoje. Visuomeniniame gyvenime žmogus stipriau jaučia ir išsąmonina savo žmoniškumą. Bet kartu jaučia ir norą atsiskirti, užsidaryti savyje ar supriešinti save su kitais, užimti savo nuosavą padėtį. Privatumo negarantavimas

- vienas iš būdingų gimininės visuomenės bruožų. Joje, kur taip ankšta ir maža erdvė privačiai veiklai, žmogus ir tegalėjo būti individualistas, nes nebuvo pripažintas jo privatus gyvenimas, už kurį jis turėjo kovoti. O toks privatus gyvenimas pripažistamas pilietinėje visuomenėje. Deja, valstiečių perėjimas iš gimininės į pilietinę visuomenę buvo pristabdytas ir pakreiptas kita linkme. Žinoma, pilietinės visuomenės galimybė išliko, bet kol kas buvo neišvengiamas jau supasaulietintas autoritarizmas. Buvo panaudota reali egzistuojanti vienybė, t.y. giminė. Bet tai dar nereiškia, kad tos vienybės ideologiškai grindžiami principai yra teisingi. Anksčiau ar vėliau turėjo kilti konfliktas, nes tautinis ir pilietinis principas turėjo būti suderinti, prioriteta teikiant pilietiniam, išreiškiančiam asmens teisių ir laisvių atribojimą ir apribojimą kito asmens atžvilgiu, taip pat užkertančiam kelią prievartai bet kokio totalaus subjekto vardu.

Kiekybinės jėgos poreikis, jam atliepanti tautinė ideologija, o antra vertus, natūralus, irgi giminiškas, partikuliarizmas sukėlė lenkų-lietuvių konfliktą, buvo atskirtos ir išskirtos tautos ir pilietinės visuomenės sąvokos.

LITERATŪRA

1. Daukantas S. Žemaičių tautosaka. V., 1984. T. 2. 400 p.
2. Giesmė muzikėlio // Giesmė muzikėlio: (iš XVI-XIX a. anoniminės lietuvių poezijos). V., 1982. P. 35-40.
3. Lietuvių istorijos šaltiniai. V., 1955. T. 1. 614 p.
4. Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais. D. 3 (1785-1844). V., 1968. 512 p.
5. Pabrėža J. Esu sau žmogelis, šarpus kožname darbe // Jucevičius L.A. Raštai. V., 1959. P. 336-337.
6. Pamokslas izz Prísakímu Díeva Ape Pawínascías Gíweníma Kríkscíoniszka. Per kuníga Cypríona Lukawskí Plebona Troszkunu suraszítas Metusų Christusa 1797 // VUB. F. 1. D-654.
7. Žemaitė. Marti // Žemaitė. Prie užvertos langinės. V., 1957. P. 35-74.
8. 1794.04.30 d. atsišaukimas // Lietuvių tauta. 1911. Kn. 2. 1. P. 127-129.
9. Dzimbūšana // Latviešu konversācijas vārdnīca. Rīga., 1928-1930. 4 sējums. Lpp. 6394-6406.
10. Tauta // Latviešu konversācijas vārdnīca. Rīga. 1940. 21 sējums. Lpp. 42283-42286.

11. Gadon W. Kmiotek w poddaństwie zestarzały, czyli dziadek przy kolebce wnuka // Tygodnik Wileński. 1818. T. 6. S. 214-218.
12. Handelsman M. Żywot chłopca polskiego na początku XIX stulecia. 1907. 101 s.
13. Korwin-Milewski O. Uwagi nad kwestią włościańską na Litwie. Paryż., 1858. 112 s.
14. Lachnicki J. Biografija włościanina nad brzegami Niemna powyższej Łososney mieszkającego. W-wa, 1815. 217 s.
15. Zbiór pamietników o powstaniu Litwy w r. 1831 układany przez F.Wrotnowskiego. Paryż, 1835. 368 s.
16. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1964-1973. Т. 1-4.
17. Aleksandravičius E. Tautos samprata ir pilietinės savimoneš raida Lietuvoje: XVIII a. pabaiga - XIX a. pradžia // Kultūros barai. 1989. Nr. 10. P. 61-64, 75.
18. Dundulis B. Lietuva Napoleono agresijos metais (1807-1812). V., 1981. 160 p.
19. Dundulis B. Napoleono imperijos žlugimas ir Lietuva (1813-1815 m.). V., 1989. 88 p.
20. Genzelis B. Lietuvių savimoneš XVIII a. pabaigoje // Būtis ir laikas. V., 1983. P. 73-97.
21. Jaffe N. Valstiečių maištas Lietuvoje XIX a. pradžioje. // Tarybų Lietuva. 1940. Nr. 29-30.
22. Janulaitis A. Valstiečiai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje. V., 1910. 29 p.
23. Janulaitis A. Valstiečių sukilimas XVIII a. Lietuvoje. V., 1910. 36 p.
24. Jučas M. Baudžiamos irimas Lietuvoje. V., 1972. 320 p.
25. Jurginis J. Baudžiamos išsigalėjimas Lietuvoje. V., 1962. 344 p.
26. Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija. V., 1978. 252 p.
27. Kavolis V. Sąmoningumo trajektorijos: Lietuvių kultūros modernėjimo aspektai. Chicago, 1986. 239 p.
28. Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 m.). V., 1987. 280 p.
29. Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje. V., 1957. 276 p.
30. Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai. XIX a. pirmoji pusė. K., 1970. 515 p.
31. Lukšienė M. Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje. V., 1985. 256 p.
32. Merkys V. Tautos paskirties pažinimas // Mokslas ir gyvenimas. 1989. Nr. 10. P. 5-6.
33. Palionis J. Lietuvių literatūrinė kalba XVI-XVII a. V., 1967. 333 p.
34. Sverdiolas A. Savimoneš ir istorijos santykis hermeneutinėje filosofijoje // Žmogus ir istorija. V., 1984. P. 58-84.
35. Šapoka A. Lietuvos kaimo ir dvaro santykiai XVIII a. antrojoje pusėje. // Lietuvos praeitis. T. 1. Šas. 2. V.-K. 1941. P. 604.

36. Tautinis mentalitetas. V., 1989. 272 p.
37. Uždavinsys A. Tauta, Dievybė, Savastis // Aušrinė. 1990. Nr. 9. P. 48-53.
38. Vėbra R. Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje. V., 1990. 272 p.
39. Dreimanis P. Latvju tautisks atmodas pirmsākums XVIII. gs. otrā puse. 1928. 16 lpp.
40. Unams Z. Krievu laiki Latvija. Riga, 1936. 108 lpp.
41. Zalitis Fr. Latvijas vēsture. Riga, 1936. 370 lpp.
42. Ariés Ph. Centuries of Childhood: A Social History of Family Life. N.Y., 1962. 448 p.
43. Plakans A. Peasants, Intellectuals and Nationalism in the Russian Baltic Provinces 1820-1890 // Journal of Modern History. 1974. Vol. 46. No. 3. P. 445-475.
44. Mościcki H. Sprawa włościańska na Litwie w pierwszej ćwierci XIX stulecia. W-wa, 1908. 38 p.
45. Rutkowski J. Poddaństwo włościan XVIII wieku w Polsce i w niektórych innych krajach Europy. 1921. 156 s.
46. Гуревич А.Я. Проблема ментальностей в современной историографии // Всеобщая история. Москва, 1989. С. 75-88.
47. Гуревич А.Я. Культура и история // Новая и новейшая история. 1991. No. 1. С. 97-100.
48. История Латвии: Пособие для учащихся. Рига., 1990. 168 с.
49. Козлов В.И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса // Советская этнография. 1974. No. 2. С. 79-92.
50. Колюхова Т.А. Государственная деревня Литвы и реформа П.Д.Киселёва. Москва., 1975. 252 с.
51. Обушенкова Л.А. Влияние польского национально-освободительного движения на развитие национального самосознания (конец ХУІІ - 60-е годы ХІХ в.) // Культура и общество в эпоху становления нации. С. 20-40.
52. Петерсон Р. /Rainis J./ Латыши // Формы национального движения в современных государствах. Спб., 1910. С. 447-468.

